

LRDIS

Nicolae Frigioiu

Lumini și umbre în Cetatea Soarelui

We know
books

Copyright © Nicolae Frigioiu

Copyright © TRITONIC 2016 pentru ediția prezentă.

Toate drepturile rezervate, inclusiv dreptul de a reproduce fragmente din carte.

TRITONIC

Str. Coacăzilor nr. 5, București

e-mail: editura@triton.ro

www.triton.ro

Tritonic București apare la poziția 18 în lista cu Edituri de prestigiu recunoscut în domeniul științelor sociale (lista A2) (CNATDCU):

http://www.cnatdcu.ro/wp-content/uploads/2011/11/A2_Panel41.xls

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

FRIGIOIU, NICOLAE

Lumini și umbre în Cetatea Soarelui / Nicolae Frigioiu

Tritonic, 2015

ISBN: 978-606-749-109-8

Coperta: ALEXANDRA BARDAN

Redactor: BOGDAN HRIB

Tehnoredactor: DAN MUȘA

Comanda nr. 87 / decembrie 2015

Bun de tipar: ianuarie 2016

Tipărit în România

Orice reproducere, totală sau parțială, a acestei lucrări, fără acordul scris al editorului, este strict interzisă și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

Nicolae Frigioiu

LUMINI ȘI UMBRE ÎN CETATEA SOARELUI PATOLOGII POLITICE

t...
TRITONIC

Cuprins

Introducere	7
CAPITOLUL I – PATOLOGIILE POLITICE	13
1.1. Normal și patologic	13
1.2. Mass-media și politica	24
1.3. Marxismul și problematica patologiilor politice	29
1.4. Inadaptare și dezorganizare socială	33
CAPITOLUL II – SĂNĂTATEA REGIMURILOR POLITICE	39
2.1. Cauze ale patologiei regimurilor politice	39
2.2. Reziduuri mitice și fetișuri ideologice în doctrinele politice contemporane	57
CAPITOLUL III – PATOLOGIA UNUI REGIM POLITIC: TOTALITARISMUL	71
3.1. Precizări conceptuale	71
3.2. Stalinismul sau „totalitarismul exemplar”	83
3.3. Tipologia totalitarismelor	91
3.4. Regimurile totalitare din Europa centrală și de sud-est	95
CAPITOLUL IV – PATOLOGIILE DEMOCRATIEI	99
4.1. Contradicții și blocaje	99
4.2. Mistică politică și mistică democratică	104
4.3. Critici la adresa democrației	109
CAPITOLUL V – CLIENTELISMUL POLITIC	119
5.1. Precizări conceptuale	119
5.2. Clientelismul latino-american	123
5.3. Clientelism și corupție în Europa de sud-est	127

CAPITOLUL VI – POLITICIANISM ȘI DEMAGOGIE	139
6.1. „Oratori, retori și limbuți”	139
6.2. De la „ciocoi vechi” la „ciocoi noi cu bodyguard”	144
CAPITOLUL VII – POPULISMUL	159
7.1. Definiție și caracteristici	159
7.2. Forme istorice de populism	169
7.2.1. Narodnicismul	173
7.2.2. Populismul american	176
7.2.3. Populismele latino-americe	177
7.2.4. Populismul agrarian în România	181
7.2.5. Țărănismul	185
7.2.6. „Sămănătorismul”	196
7.3. Neopopulismele	212
CAPITOLUL VIII – RASISMUL	223
8.1. Categoria antropologică de rasă și manipulările ei ideologice	223
8.2. Rasismul cultural	232
8.3. Rasismul clasic	235
8.3.1. Corespondențele dintre fenotip și genotip în descrierea și clasificarea raselor	236
8.3.2. Social-darwinismul	242
8.3.3. Justificarea ideologică a colonialismului și imperialismului	250
Bibliografie selectivă	259

CAPITOLUL I

PATOLOGIILE POLITICE

1.1. Normal și patologic

În accepțiunea sa cea mai generală, termenul patologie trimite la ideea de boală, a afecțiunilor fizice sau psihice ale unui individ sau colectivități. Termenul de patologie politică vizează cu precădere acele vicii sau boli ascunse ale unui sistem care se manifestă ca deviații ale comportamentului politic de la normele standard acceptate de opinia publică. În acest caz, putem vorbi de o patologie a normalității, validată prin consens? Mai precis, poate exista o nebunie a unui om, a unui grup sau a milioane de oameni? Această întrebare duce la o alta: există societăți sănătoase și societăți bolnave și care sunt criteriile științifice (medicale, antropologice, biologice, sociologice) de departajare? La rândul ei, psihopatologia studiază cauzele și evoluția afecțiunilor (bolilor) psihice la oamenii politici în raport cu puterea și impactul acestor afecțiuni asupra deciziilor politice și comunităților umane în sens larg.

Paul Popescu Neveanu definește psihopatologia prin trei caracteristici: 1. Ea vizează cunoștințele despre structurile esențiale ale personalității morbide și despre determinismul patogenezei mentale; 2. dintr-o perspectivă teoretică și critică ea înglobează toate aspectele activității psihice morbide; 3. Psihopatologia tinde să-și

integreze cunoștințele în cunoașterea științifică totală despre om.² Psihopatologia studiază apariția tulburărilor de personalitate, a afecțiunilor și bolilor psihice și impactul acestora asupra sistemului politic, în general, asupra clasei politice în special. Ea încearcă să explice cauzele apariției acestor boli și afecțiuni, simptomele lor precum și natura manifestărilor și modul lor de evoluție. Trebuie să distingem cu grijă între patologiile politice și *degenerarea politică*. Această distincție ar corespunde distincției dintre afecțiunile *benigne* și cele *maligne*, cu mențiunea că în cazul celor din urmă sunt vizate organele vitale atinse ireversibil de boală. (distrugerea celulelor și a țesuturilor, tumorile ideologice, dictaturile etc). O societate atinsă de corupție este o boală care se poate vindeca printr-un tratament adecvat sau prin extirparea organelor bolnave, pe când o societate totalitară este o societate degenerată care poate fi salvată numai prin crearea unei noi ordini politice.

Definită ca o ramură a psihologiei politice care studiază cauzele bolilor psihice în raport cu puterea la oamenii politici și impactul acestor boli asupra deciziilor politice și comunităților umane în sens larg, psihopatologia politică a cunoscut în România un destin vitreg, comun, de altfel, tuturor științelor politice și sociale. Într-adevăr, cine își putea permite înainte de 1989 să vorbească despre bolile președinților, despre impactul complexelor de inferioritate în luarea deciziilor sau despre rolul emoțiilor în procesul de conducere? Pe lângă greutățile inerente asimilării descoperirilor științifice din acest domeniu, labilitatea frontierelor epistemologice din sistemul științelor politice (antropologice, psihologice, filosofice, sociologice politice) face și mai dificilă găsirea unor criterii operaționale necesare pentru stabilirea unui clivaj dintre normal și patologic. O primă întrebare care caută un răspuns este: în ce constă deosebirea

² NEVEANU-POPESCU, Paul, Dicționar de psihologie. Editura Albatros, București, 1978, p. 589.

dintre starea de normalitate și boală? Sau mai precis: în cadrul căror limite comportamentul unui om politic poate fi considerat patologic sau normal? Sau ce criterii întrebuițăm pentru a demonstra că un om politic este bolnav psihic și că deciziile lui sunt influențate de boală? În plus, cine stabilește starea de normalitate, de vreme ce subiectivitatea este inerentă în procesul elaborării normelor și al aplicării lor la viața socială? Sănătatea mentală a unui individ este condiționată de sănătatea mentală a societății sau sănătatea mentală a acesteia este funcție de sănătatea mentală a membrilor care o compun? Din perspectiva ficționalismului psihiatric al lui Hans Vaihinger, omul sănătos se conformează „realității legilor și exigențelor acesteia (...) servindu-se de ficțiuni doar ca punct de plecare comod în abordarea realității și vieții, pe când nevroticul, dimpotrivă, se agață de ficțiuni ca înecatul de un fir de pai, reificându-le, iar psihoticul merge mai departe, făcând din ficțiuni forțe antropomorfe irezistibile”³.

În sens restrâns, prin sănătate mentală se înțelege acea stare suflătoare de mulțumire și pace, de echilibru în relațiile cu semenii și cu natura ce derivă din calitatea vieții: sentimentul plener al existenței, tonus afectiv ridicat, siguranța zilei de mâine, speranță în viitor, satisfacerea nevoilor materiale și spirituale, puritatea apei, aerului, calitatea hranei, igiena corporală etc. În sens larg, prin sănătate mentală se înțelege capacitatea ființei umane de a se percepe ca unitate, ca întreg în relațiile cu semenii și cu lumea. Individul sănătos mental percepe frumusețile naturii, trăiește în armonie cu mediul său, se integrează ușor în familie și în societate. Un individ sănătos se bucură de echilibru mental, fiind capabil să-și rezolve conflictele sale interioare și cele cu mediul său și să reziste, totodată, diverselor frustrări care iau naștere din obstacolele întâlnite în

³ GAVRILIU, Leonard, Studiu introductiv la ADLER, Alfred, *Cunoașterea omului*. Editura IRI, București, 1995, p.10.

relațiile cu ceilalți. Cel care nu va putea realiza acești parametri ai sănătății mentale „riscă să-și exprime conflictele nerezolvate într-o nevroză sau chiar să se decompenseze cu totul și să piardă contactul normal cu realitatea, devenind psihotic”⁴

Așadar, starea de echilibru interior și exterior a unei persoane este condiția esențială a sănătății mentale sau normalității psihice. Profesorul Constantin Enăchescu adaugă noi caracteristici conceptului de sănătate mentală: „capacitate de adaptare; comportament orientat adecvat între «stimul» și «scop» sau între «motivație» și «ideal»; gândirea coerentă, fluentă și logică; capacitatea de a acționa pozitiv, de a găsi soluții adecvate fiecărei situații de viață individuală”⁵. Pentru cercetătorul român boala psihică depășește caracterul de ruptură ontologică în existența unei ființe umane și trebuie circumscrisă, pentru înțelegerea și manifestările ei, la modelul sociocultural și la sistemul de valori extra medical al unei societăți date. În opinia sa, bolnavul psihic prezintă, față de omul normal, următoarele modificări de natură psihică:

- a. „inadaptare la realitate;
- b. stare de oboseală cu performanțe intelectuale scăzute;
- c. variații emoțional-afective;
- d. tulburări de conștiință;
- e. tulburări de gândire privind tematica ideilor, fluenta, coerența, asociațiile bizare, conținutul;
- f. dificultăți de activitate;
- g. tulburări de identitate, de autopercepere sau de reprezentare a propriei persoane”⁶.

⁴ *Dicționar de psihiatrie*, Univers Enciclopedic Gold, București, 2010, p. 467.

⁵ ENĂCHESCU, Constantin, *Tratat de igienă mintală*. Ediția a III-a revizuită și adăugită, Polirom, Iași, 2008, p. 37.

⁶ *Ibidem*, p. 65.

O altă dificultate în stabilirea sănătății mentale a unui individ sau a unei societăți este privilegierea modelului cultural bazat pe a avea în detrimentul celui bazat pe a fi. De multe ori, sănătatea mentală este confundată cu creșterea nivelului de trai, a P.I.B.-ului pe cap de locuitor și redată prin indicatori materiali: numărul de televizoare și autoturisme la mia de locuitori, durata medie de viață, numărul de paturi în spitale dar nu numărul de bolnavi psihic, puterea de cumpărare dar nu calitatea produselor alimentare. „Stăpânirea de către om a naturii nonumane a fost obținută cu prețul înrobirii sale față de un mediu înconjurător artificial nou făurite de om. Acest mediu înconjurător nou este mai neprielnic, mai tiranic și, din punct de vedere psihologic, mai perturbator decât cel vechi. Această schimbare constituie una din cauzele îngrijorării care a cuprins în prezent întreaga lume, ale conflictelor, violențelor și frustrărilor mutuale datorită dorințelor umane”⁷.

Marele istoric englez stabilește o corelație între creșterea bogăției materiale prin aplicarea științei, care „a depășit cu succes toate așteptările noastre”, și mulțumirea pleneră a omului. „Însă acest succes, departe de a asigura fericirea umană, în realitate nu a sporit-o deloc. Chiar de la începuturile civilizației, bogăția a fost distribuită inegal iar inegalitatea nu a fost depășită prin intermediul productivității revoluției industriale. (...) trei sferturi din populația lumii trăiesc încă în țări al căror standard de viață materială nu este cu mult mai ridicat decât standardul erei neolitice”⁸.

Pentru a putea evalua starea de sănătate mentală a unei societăți ar trebui elaborată o normă obiectivă care să măsoare natura umană în universalitatea manifestărilor ei naturale, normale sau patologice anatomico-fiziologice, prin analogie cu legile naturii. Pentru

⁷ TOYNBEE, Arnold, *Surviving the future*. Oxford University Press, London, 1971, p. 30.

⁸ *Ibidem*, p. 32.

marele sociolog și psiholog american, Erich Fromm, sănătatea mentală este eliberarea de teamă și nevoi, găsirea unui echilibru armonios cu natura: „Ea trebuie definită în termeni de adaptare a societății la nevoile omului și în termenii rolului – pozitiv sau negativ – pe care-l joacă societatea în această privință”.⁹ O societate sănătoasă favorizează dezvoltarea armonioasă a individului astfel încât omul să se autodetermine pe baza propriei lui conștiințe și în lumina propriei sale responsabilități. Dimpotrivă! O societate bolnavă va produce roboți decerebralizați, fără conștiință sau responsabilitate. Ostilitatea reciprocă, înstrăinarea, neîncrederea dintre indivizi vor facilita apariția omului singular cu un stadiu larvar al conștiinței.

De pe pozițiile psihologiei și antropologiei umaniste mai mulți autori văd în societatea contemporană alienată o sursă patogenă. Astfel, D. Cargnello vorbește de starea de sănătate mintală ca „pierderea propriei libertăți interioare”, ca o „constrângere de a nu mai fi tu însuși”.¹⁰ De aceea, psihologii și psihiatrii caută să desprindă din evenimentele trăite de un individ sau de un grup schimbările din structura personalității, modul de a gândi și a acționa al individului. Este vorba de a descifra sensul vieții prin studiul psihobiografiilor și de a degaja pe această cale „modele ale vieții” sau forme fundamentale ale existenței umane care să conțină, implicit, profilul bolii sau al sănătății mintale la categorii cât mai extinse de indivizi.

Din perspectiva antropologiei existențialiste a lui Martin Heidegger și fenomenologiei lui Ed. Husserl, medicul psihiatru elvețian Ludwig Binswanger distinge patru tipuri de modele de viață, ca indicatori ai stării de sănătate mintală a unei societăți:

⁹ FROMM, Erich, *Société aliénee et société saine*. Ediția a III-a. Le Courier du Livre, Toulouse, f.a., p. 53.

¹⁰ CARGNELLO, D., *Alterità e alienità*. Feltrinell, Milano, 1966.

- a. *modul de a fi în iubire* (*mit – einen a der – sein in – der – Leibe*) sau *modus amoris* este o relație pozitivă între *Eu* și *Tu*, o relație de tipul „de la mine la tine” prin iubire (*mit – einan a der – sein – von – mir – und – dir*);
- b. *modul de a fi în prietenie* se bazează, de asemenea, pe relația duală dintre *Eu* și *Tu*; este *modus amicitiae*, un model de comunicare bazat pe coparticipare directă și sinceră;
- c. *modul de a fi al agresivității* cuprinde relația pluralistă a contactelor cu natura și societatea. Sunt evidențiate două aspecte relaționale ale agresivității ca mod de existență:
 - *captarea mediului fizic, ambiental*, prin apucare, mușcare, înțelegere, denumire lingvistică;
 - *captarea mediului social* prin: impresionare, sugestionare, asumarea responsabilității;
- d. *modul de a fi „în sine” și „pentru sine”* (*in – der – Welt – uber – die – Welt – hinaus – sein*) exprimă modul de a fi al individualității, al singularității persoanei redusă la ea însăși, care își este suficientă sieși, este modul de a fi singur, izolat, autist; acest mod de a fi în viață al persoanei se poate manifesta astfel: a fi pentru sine însăși, autonomă și auto-suficientă, singurătatea ca aspect particular; modul de a fi singur ca incapacitate de a se raporta la altul sau la alții.¹¹

Cum să putem vorbi despre sănătatea mentală a unor populații contemporane când ratele alcoolismului, ale omuciderilor, sinuciderilor au atins cote alarmante? Nu cumva există o relație de inversă proporționalitate între gradul de confort și securitate materială pe care l-au atins națiunile civilizate și starea de insatisfacție, de

¹¹ BINSWANGER, L., *Grundformen und Erkenntnis menschlichen Daseins*. Rinehart, München, 1943. Vezi și ENĂCHESCU, Constantin, *Tratat de igienă mentală*. Ediția a III-a revăzută și adăugită, Polirom, Iași, 2008, p. 154.

nemulțumire sufletească pe care ele o resimt? În plus, care este deosebirea dintre o stare normală și una patologică? Sau, mai aproape de subiectul care ne interesează: în cadrul a căror limite comportamentul unui om politic poate fi considerat normal sau patologic ținând cont de societatea în care trăiește și lucrează? La toate aceste întrebări două școli de gândire răspund diferit: relativismul sociologic care stipulează că societatea este normală de vreme ce ea funcționează și școala culturalistă americană care, de pe pozițiile umanismului normativ, consideră că „sănătatea mentală este caracterizată prin capacitatea de a iubi și de a crea, prin eliberarea de legăturile incestuoase cu clanul și cu pământul, printr-un sentiment al identității fundamentat pe experiența de sine ca subiect și agent al propriilor sale forțe, prin stăpânirea realității interne și externe, pe scurt, prin dezvoltarea rațiunii și a obiectivității”.¹²

Pentru Erich Fromm conceptul de sănătate mentală are un conținut obiectiv deoarece el vizează găsirea unui echilibru mental, în conformitate cu legile naturii umane care să fie universale valabile pentru toți oamenii. „Sănătatea mentală nu poate fi definită în termeni de «adaptare» a individului la societate, ci, dimpotrivă, ea trebuie definită în termeni de adaptare a societății la nevoile omului și în termenii rolului – pozitiv sau negativ – pe care-l joacă societatea în această privință. Când individul se bucură sau nu de sănătate mentală aceasta nu depinde mai întâi de el, ci de structurile societății”.¹³ Societatea îl poate ajuta pe om să atingă deplina sa maturitate și sentimentul individualității prin satisfacerea nevoilor, prin favorizarea capacităților umane de dragoste, de creație și solidaritate. Există și un revers al medaliei: nu toate societățile pot oferi același potențial de dezvoltare indivizilor. În acest caz „dacă societatea este bolnavă ea produce ostilitatea reciprocă, neîncrederea;

¹² FROMM, Erich, *op. cit.*, p. 95.

¹³ *Ibidem*, p.55.

ea transformă omul în instrument utilizat și exploatat de către alții: atrofiază conștiința lui de sine, exceptând măsura în care el se supune altora sau devine un automat. O societate poate să joace ambele roluri și, de fapt, majoritatea societăților face acest lucru; problema constă în a ști în ce direcție”(...) ¹⁴

În general, ritmul și viteza schimbărilor sociale sunt o sursă considerabilă de inadaptare socială și ea vizează trecerea ființei umane într-un alt regim existențial. Trecerea de la societățile tradiționale la cele moderne se caracterizează prin dislocarea violentă a individului din mediul său organic, dintr-o rețea de reguli și obiceiuri care-i confereau siguranță și echilibru mental într-un mediu unde entitatea individuală dispăre în masa cenușie și unde norma morală nu mai are căutare. E. Sutherland și Mircea Eliade au descris maniera intimă în care o cultură creează condițiile de apărare împotriva inadapării și impactul acestei inadapări asupra comportamentului individual și de grup. Referindu-se la China antică, un discipol al lui. E. Sutherland comentează: „Individul era înconjurat de toate rudele sale, apropiate sau îndepărtate, iar familia sa, în sensul larg, determina cariera și ambițiile sale. El își trăgea satisfacțiile sale esențiale din cooperarea cu grupul a cărui paternitate se prelungea cu mult dincolo de viețile individuale, până într-un viitor îndepărtat. În interiorul grupului el se bucura de o securitate perfectă... În plus, familia era susținută de o întregă colectivitate, ea însăși la adăpostul unei culturi tradiționale. Comportamentul individului, plasat într-o asemenea situație, era aproape pe deplin previzibil, căci el nu avea nici un alt model din care să se inspire. Organizarea socială oferea puține posibilități comportamentului individualist. Grupul local avea puține contacte cu elementele străine, deoarece colectivitatea își satisfăcea propriile

¹⁴ *Ibidem*, pp. 98-99.

sale nevoi și trăia închisă în ea însăși, iar această izolare favoriza, de asemenea, omogenizarea exemplelor de conduită propuse indivizilor în cursul perioadei lor de formare socială. În cadrul grupului el comitea puține infracțiuni; infracțiunile ocazionale erau comise mai ales de străini, în detrimentul membrilor grupului, sau de membrii grupului, în detrimentul străinilor”.¹⁵

În schimb, pentru Mircea Eliade, condiția omului primitiv nu este orientată spre percepția schimbărilor, ci să găsească vechiul în nou. De aceea, pentru ea, viitorul nu se mai deosebește de ceea ce a fost. Ceea ce a fost deja revine la intervale determinate. Această concepție ciclică despre a percepția timpului este, într-o mare măsură, legată de faptul că omul nu s-a eliberat de natură și conștiința sa este subordonată schimbărilor periodice ale anotimpurilor. Ritmul vieții sociale depinde de alternanța anotimpurilor și a ciclurilor de producție care îi sunt adaptate. Ca urmare, interpretarea lumii naturale și, de asemenea, după categoriile mitice presupune credința în „eterna reîntoarcere”. Actele umane repetă faptele petrecute altădată de către divinitate sau „eroul cultural”. Tendința de a aboli timpul care se scurge, printr-o reîntoarcere la un prototip mitic, nu a fost, probabil, decât o încercare de a depăși izolarea și replierea existenței individuale. Cu mitul regenerării timpului, cultura arhaică oferea omului posibilitatea de a învinge scurttimea vieții sale și unicitatea ei. Neseperându-se nici în ideile sale, nici în conduita sa de societate, de clan, omul înșela moartea.¹⁶

În viața socială, datorită complexității și dinamicii ei, conceptul de normalitate este profund subiectiv, versatil și ambiguu, în

¹⁵ CHING-YUCH YEN, *Crime in Relation to Social Change in China*. In: *American Journal of Sociology*, nr.40, noiembrie 1934, pp. 298-308. Apud: SUTHERLAND, E.; CRESSEY, D., *Principes de criminologie*. Ediția a IV-a, Lipincott. Co., 1947, p. 91

¹⁶ ELIADE, Mircea, *Aspecte ale mitului*. Editura Univers, București, 1978; Eliade, Mircea, *Mitul eternei reîntoarceri*.

sensul că „ceea ce pentru unii este normal, pentru alții e anormal și asta chiar în chestiuni fundamentale, vitale. *Interesele sunt cele care adună și, mai ales, despart oamenii în privința chestiunii normalitate-anormalitate*”.¹⁷ Alți factori care imprimă conceptului de normalitate un sens fluctuant sunt conflictul dintre generații și evoluția mentalităților. Ceea ce pentru o generație pare normal, pentru alta este cadru depășit. O ideologie își poate impune concepția ei despre normalitatea socială, mai ales dacă e urmată de un număr însemnat de adepți. În special, în perioada schimbărilor sociale rapide cadrele tradiționale ale vieții se schimbă, ceea ce antrenează o nouă concepție despre normalitate (vezi transformarea țăranilor în proletariat industrial).

De asemenea, pentru Karen Horney, concepția despre normal și patologic variază nu numai în funcție de societate, dar și în funcție de clasă socială, de grup sau chiar de persoană. Numitorul comun al acestor oscilații este sistemul de valori morale dominante la un moment dat:

„Astăzi, dacă, de exemplu, o femeie matură și independentă s-ar considera o «femeie decăzută» nedemnă de iubirea unui bărbat decent, din cauză că ea are relații sexuale, această femeie, cel puțin în unele cercuri ale societății ar fi suspectată de nevroză. Acum vreo patru decenii această atitudine de vinovăție ar fi fost considerată normală”.¹⁸ Tot astfel, pentru un aristocrat era normal să se ocupe de vânătoare și de război, ceea ce era de neconceput pentru un burghez; după cum era de neconceput ca o doamnă din înalta societate să se dedice muncilor manuale. Inegalitatea în drepturi a bărbatului și a femeii a adâncit și ea clivajul dintre normal și patologic

¹⁷ PĂNZARU, Petru, *Sociologia reducției la esențial*. Proema, Baia Mare, 2007, p. 81.

¹⁸ HORNEY, Karen, *Personalitatea nevrotică a epocii noastre*. Editura IRI, București, 1998, pp. 14-15.